

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLOGI
SEÝITNAZAR SEÝDI ADYNDAKY TÜRKMEN DÖWLET
MUGALLYMÇYLYK INSTITUTY

*Magtymguly Pyragynyň
doglan gününün 300 ýyllygyna*

*Magtymguly
Pyragy – dünýä
danasy*

Ylmy makalalar ýygyndysy

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2023

UOK
M

Magtymguly Pyragy – dünýä danasy. Ylmy makalalar ýygyndysy.
– A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2023.

Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynyň professor-mugallymlary tarapyndan Magtymguly Pyragynyň 300 ýyllygyna bagyşlanyp taýýarlanylýan «Magtymguly Pyragy – dünýä danasy» atly ýygynada türkmeniň akyldar şahyrynyň edebi mirasyny we onuň dünýä edebiyatyndaky ornuny çuňňur öwrenmeklige degişli ylmy makalalar girizildi. Makalalarda hormatly Prezidentimiz Serdar Berdimuhamedowyň «Gündogaryň beýik akyldary we nusgawy şahyry Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 300 ýyllygyny dabaraly bellemek» baradaky Karary we ondan gelip çykýan wezipeler, türkmen halkynyň Milli Lideri Gahryman Arkadagymyzyň kitaplarynda Magtymguly Pyragynyň döredijiligine goýulýan sarpa, beýik söz usadynyň çeperçilik dünýäsi, türkmen edebi dilini baýlaşdyrmakdaky hyzmaty, öwüt-ündewe ýugrulan pikirleriniň gymmaty, şahyryň filosofik garaýyşlary, şahyrana şahsyýeti, goşgularynyň terbiýeçilik ähmiýeti, dünýä dillerine terjime edilişi baradaky ylmy seljermeler beýan edilýär.

TDKP №, 2023

KBK

4) «-da/-de» ownuk böleginiň getirilmegi arkaly.

Magtymguly, köňle gaýgy getirme,
Bu bir iş wagtydyr, özüň ýitirme,
«Sözüm aňlan ýok» diýp, ümsüm oturma,
Jahan giňdir, çendan bilen-de bardyr! [5,498 s.]

Magtymgulynyň döredijiligi türkmen halkynyň milli buýsanjyna öwrüldi. Onuň many-mazmunyndan ýüki ýetik, duýgy, hyjuw babatynda joşguny ýetik şygrylary dünýä medeniýetiniň hazynasyna girdi. Beýik şahyr Magtymguly Pyragynyň edebi mirasy bu günki gün şamçyragly ýollarymyza bagtyýarlyk nuruny saçýar. Şahyryň döredijiligi Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe ýaş nesilleri ýokary watançylyk, belent ahlaklylyk ruhunda terbiýelemekde bahasyna ýetip bolmajak ruhy gymmatlykdyr.

EDEBIÝAT

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*: Ynsan kalbynyň öçmejek mury. – A.: TDNG, 2014.
2. Magtymguly. Saýlanan eserler. – A.: TDNG, 1983.
3. Magtymguly. Goşgular. – A.: TDNG, 2010.
4. Magtymguly. Saýlanan eserler. – A.: TDNG, 2014.
5. Magtymguly. Saýlanan goşgular. Türkmenistan, 1977.
6. *Rejebow R.* Edebiýat ylmynda deňişli terminleriň sözlügi. – A.: Türkmenistan, 1966.

ARZUW SETDAROWA,

*Seyitmazar Seydi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk
institutynyň mugallymy*

MAGTYMGULY PYRAGYNYŇ DÖREDIJILIGINDE PARS SÖZLERI WE ONUŇ MAZMUNYNYŇ DERŇEWI

Hormatly Prezidentimiz Serdar Berdimuhamedowyň Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe ýöredýän ylym taglymaty, ene dilimiziň ähli gözelliklerini, inçeliklerini duýmaga, öwrenmäge, peýdalanmaga, nesilden-nesle geçirmäge giň mümkinçilikleri açýar. Türkmen diliniň taryhy, şu günü, geljegi Alym Arkadagymyzyň: «Biziň dilimiziň örän gadymy kökleri bardyr. Gadymy kökler bolsa, hemişe geljek üçin giň mümkinçilikleri açýan ygtybarly esas bolup durýar» diýen dürdäne setirlerinde jemlenendir.

Şahyryň ajaýyp, çeper we çuň manyly goşgulary uludan-kiçi hemmäniň kalbynda mynasyp orun alýar. Beýik akyldaryň şygrylarynda gaýry dillerden iň köp ulanylan sözler pars we arap sözleridir. Esasan hem, pars sözleri giňden

ulanylypdyr. Pars dilinden geçen sözler fonetik we semantik taýdan türkmen diliniň düzgünlerine uýgunlaşdyrylypdyr.

Magtymguly Pyragynyň goşgularyndaky käbir pars sözleriniň mazmuny doly derejede öwrenilmänligine galýar.

Biz düşündirişli we etimologik seljerme usuly arkaly Magtymgulyynyň döredijiliginde pars sözleriniň mazmunyny aşakdaky görnüşde derňedik.

Magtymguly Pyragynyň eserlerinde ulanylyşdan galan we galmadyk pars sözleri özüniň ekspressiwligi, täsir edijiligi, stilistik öwüşginliligi bilen baýlaşdyrylypdyr.

Beýik akyldaryň «Duman peýda» atly ýedileme görnüşde ýazan goşgy setirlerini derňäliň:

Gelse **nowruz** äleme, **reň** kylar jahan **peýda**,
Ebrler awaz urup, dag kylar duman **peýda**.
Bijanlar jana girip, ederler dahan **peýda**,
Gögermedik **giýalar**, gögerip rowan **peýda**,
Ederler haýwanatga, hem sudy-zyýan **peýda**,
Ýer yüzüne ýaýylyp, ýörirler nahan **peýda**,
Wabeste **dahan** guşlar, kylarlar zyban **peýda** [1]

Ýokardaky goşgy setirlerinde pars sözleriniň asyl manysy we aýdylyş äheňi:

Nowruz – نوروز – *nouru:z* – täze gün, diýen manyny berip, täze ýylyň birinji günüdür. Häzirki kalendaryň 21-22-nji martyna gabat gelýär. **Reň** – رنگ – *rāng* – reňk. Her bir zadyň göze görünýän daşky görnüşi. Meselem: ak, gök, gara, gyzyl, ýaşyl, gök we şuna meňzeş manylary aňladýar. **Ebr** – ابر – *ābr* – bulut, bulutlyk, ýeriň yokarsyndaky goýy bug. **Bijan** – bi:ja:n – jansyz, ruhsuz, öli, bijanlar – ölüler. **Dahan** – دهان – *dehan* – agyz. **Giýa** – گیاه – *giy'a:h* – ot, ösümlik, haşal ot. **Awaz** – آواز – *awa:z* 1) ses, 2) nagma, heň, aýdym; awaz urmak – ses etmek; ebrler awaz urup – bulutlar ses edip, gök güpürdäp. **Rowan** – روان – *rewa:n* – jan, ruh. **Sud** – سود – *su:d* – gazaň, peýda, nep. **Nahan** – نهان – *niha:n* – gizlin, ýapylygy, üsti örtülgi, ýaşyryn. **Zyban** – زبان – *zeba:n* 1) dil, gepleýiş organy, her bir halkyň gepleýiş tär, 2) söz, sözleýiş. **Peýda** – پیدا – *peýda* 1) görnüp duran, aşgär, mälüm, aýan; peýda kylmak (etmek) – tapmak [4]

Şahyryň döredijiliginde duş gelýän pars sözleriniň leksik düzümi hem seljerildi. Meselem, «Ýaraşmaz» goşgusyndaky setirlerde uly, güýçli ýaly manylarda **här** – هر – bilen **pänje** – پنجه manysyndaky **çäng** – چنگ sözi birleşende, leňneç manysyndaky **härçäng** sözi emele gelýär. Magtymgulyynyň döredijiliginde leňneç manysyndaky söz **harçeň** görnüşinde ulanylýar:

Ýagşydan ýaman iş çyksa, bolar geň,
Akly, görki Alla gaýyrmamys deň,
Towşan derýa bolmaz, şor suwa – **harçeň**,
Humşuň ülkesine dolmak ýaraşmaz [1]

Bu goşgynyň üçünji setirinde «şor – شور – *şur*» sözünüň asyl manysy: 1) duzly, duz tagamy, 2) duzly ýer, duzy çykyp ýatan ýer, 3) gözýaş;
«derýa – دریا – *därya*» sözi 1) deňiz, 2) tebigy suratda hemişe akyp duran köp suw diýmegi aňladýar [4]:

Mundan başga-da şahyryň goşgusyndaky
Çöl tarapyn edip, der açar suwa harçen,
Zemin sebzezar olup, teninden aýrylar zeň [1]

Der – در – *där* – gapy, girelge; **der açmak** – ýol açmak, gapy açmak. **Harçen** – هارچنگ – *härçäng* – leňneç. **Zemin** – زمین – *zämi:n* – 1) ýer, toprak, gum, 2) ýer (planeta). **Sebzezar** – سبزه زار – *säbze-za:r* – gök – ýaşyl öwüsýän ýer, ot, 2) köp otly ýer, 3) çemenlik, ýaşyllyk ot. **Zeň** – زنگ – *zäng* – 1) pos, metalyň ýüzünde howanyň ýa-da çygyň döredýän jismi, 2) jaň ýaly pars sözleri şahyryň goşgy setirlerinde giňden ulanylypdyr [4]

Werzişin ýok, ýaş sen gide bilmer sen,
Çekdigim pygandyr, werzişim zardyr

ýa-da

Ýüke werziş boz eşek [3]

Pygan – فغان – *fega:n* – ahy-nala, agy, dat-perýat, iňňildi ýaly manylary aňladýar.

Türkmen diliniň düşündirişli sözlügiň II tomunda **werdiş** – türgenleşik endigi, endik, köp işlemek netijesinde gazanylan başarnyk [5] Pars dilinde bu söz **wärzeş** – ورزش diýlip, 1) üznüksiz gaýtalap ýerine ýetirmek, işlemek, 2) bedenterbiýe, sport, 3) gönükme ýaly manylarda gelip, türkmen dilinde **werdiş** manyda ulanylypdyr. Bu pars sözünüň ulanylyşy gadymy türkmen dilinde hem saklanypdyr.

Bulardan başga-da, şahyryň goşgularynda adam synalarynyň atlary köp duş gelýär. Şahyryň şygryrlarynyň dilinde şol bir manydaky aýry-aýry syna atlarynyň wariantlaşyp gelmegi giňden ýaýran hadysadyr. Meselem: *roy* – (روی) – ýüz, (جگر) – *jiger* – bagyr, *leb* (لب) – dodak, (زبان) – *zyban* – dil, dahan (دهان) – *dähan* – agyz, dendan (دندان) – *dendan* – diş, *ser* (سر) – 1) beden agzasy, baş, kelle we beýleki syna atlaryny görkezmek bolar. Şeýle hem şahyryň goşgularynda:

- Aç, **roýuňy** göreý diýsem [4, 159 s.];
- **Lebi** şeker, agzy gunça [4, 62 s.];
- Saklana bilmedim, **zybana** geldi [1, 421 s.];
- **Zybanynda** şeker ezgen, **dahanda** ballar mesgeni [2, 127 s.];
- **Dahan** gider, **dendan** düşer, til galmaz [1, 249 s.];
- Jesedim hoşnema, **jigerim** birýan [1, 375 s.];

ýaly setirlerde beden synalary aýdylyp geçilýär:

Pyragynyň «Jeň sesin aňsa» goşgy setirleri:
Pelek asman galyp, **perwaz** eýleýir,
Hundar gülüp bakar, jan sesin aňsa [4, 396]

Bu bentde **perwaz** – پرواز – *perwa:z* – uçma, uçuş, uçmaklyk, perwaz eýlemek – uçmak, asmana galmak, ganat kakmak manyda gelýär.

Bentdäki **hundar** – خوندار – *hu:n-da:r* – خون – gan – *hun* we دار – bar – *dar*, داشتن – *daştän* – bar bolmak, işliginiň düýp köküniň buýruk formasýndan ýasalan sypat – ganly, gan diýen manyny aňladýar.

Şahyryň goşgy setirlerinde gadymy pars sözleriniň birnäçesinden biri bolan «ruzy» sözi aşakdaky setirlerde ulanylypdyr:

Ruzy kylýp, bizge berse gerekdir [1]

ýa-da

Hyzyr ýaşyn **ruzy** kylsa gezmäge [1]

Bu bentdäki **ruzy** – روزی – *ru:zi*: sözi 1) basym birinji bogna düşürilip okalsa, «bir gün, günleriň birinde» 2) basym ikinji bogna düşse, rysgal, rysk, gündelik iýmit» **ruzy kylmak** – bermek; gündelik naharyny bermek, ryskyny ýetirmek diýen manylary aňladýar.

Netije. Magtymgulynyň eserleriniň dili okyja düşnükli. Şahyr öz döwrüniň umumyhalyny gepleşik diline daýanýan, ulanylyşdan galmadyk pars sözleri ýerlikli peýdalanylypdyr. Şahyr mümkin boldugyndan umumyhalyny sözlerden has ýerliklisini tapyp ulanylypdyr.

Mälim bolşy ýaly, türkmen dili uzak asyrlaryň dowamynda dünýä dilleri bilen ýakyn gatnaşykda bolup gelipdir. Esasan hem, türkmen halky bilen pars halkynyň arasynda uzak asyrlaryň dowamyndaky goňuşulykly, medeni gatnaşykda bolmagy milletimiziň ruhy medeniýetinde, ýazuw ýadygärliklerinde uly yz galdyrypdyr.

Şeýle-de pars diliniň fonetik kanunlary türkmen diliniň fonetik kanunlaryndan birneme tapawutly bolany üçin bu dilden türkmen diline aralaşan sözler dilimiziň fonetik kanunlaryna laýyklykda ses özgermelerine sezewar bolupdyr.

Şahyryň goşgularyndaky pars sözleriniň käbirleriniň asyl sözünü anyklamakda işligiň ýasalyş formalaryndan ugur almak zerurdyr.

Ýokarda görkezilýän mysallardan görşümüz ýaly, Magtymguly Pyragynyň şygrylarynda ulanylyan pars sözleri türkmen diline we edebiýatyna ýerlikli ornaşypdyr. Ýöne türkmen okyjylaryna käbir sözleriň manysyna düşünmek üçin şahyryň goşgularyndaky pars sözlerini derňew etmeklik türkmen klassyky edebiýatyny öwrenijilere ýeňillik döreder.

Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde pars sözleri dilimiziň kämilleşmeginde ulanylyp, mazmun taýdan şahyryň goşgularynda öz ornuny tapypdyr.

EDEBIÝAT

1. Magtymguly Pyragynyň kämil diwany. – A.: Eýran Yslam Respublikasynyň Türkmenistandaky ilçihanasynyň Medeniýet merkezi we Eýran Yslam Respublikasynyň «Saderat» bankynyň Aşgabatdaky şahamça wekilligi, 2014.
2. Magtymguly. Saýlanan goşgular. – A.: Türkmenistan neşirýaty, 1977.
3. Magtymguly. – A.: TDNG, 2008.

4. Magtymguly. Saýlanan goşgular. Türkmenistan, 1977.
5. *Meredow A.* Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. – Eýran: Günbed Kabus, 1997.
6. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I-II tomlar. – A.: TDNG, 2016.